

ВІДГУК

офіційного опонента кандидата історичних наук, доцента ПОГОРЕЛОВА Анатолія Анатолійовича на дисертацію ТЕРНОВСЬКОГО Андрія Миколайовича «Діяльність винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області в 1941–1945 роках», подану до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Незважаючи на те, що Друга світова війна закінчилась понад сімдесят років тому, війна між нацистською Німеччиною та СРСР в її українському контексті традиційно повертає у вагу вітчизняних істориків й донині. Чимало подій найбільшого світового військового протистояння ХХ століття протягом тривалого часу старанно приховувалася радянським режимом. Натомість утверджувались міфи, що міцно засіли у свідомості повоєнних поколінь радянських людей та ще й нині демонструють свою живучість.

На фоні мобілізації всіх наявних людських ресурсів до регулярної армії для організації відсічі окупаційним військам, що стрімко просувались у глиб країни, поставала окрема проблема захисту стратегічних об'єктів, транспортної інфраструктури силами місцевого населення у тилу. Важливий напрямок полягав у виявленні та знешкодженні ворожих диверсантів, авіадесантів, шпигунів противника, організації активної оборони з наближенням фронту, створенні партизанських загонів, до яких входили і бійці винищувальних батальйонів НКВС.

Вивчення досвіду діяльності, висвітлення успіхів і прорахунків під час створення та практичного тилового застосування даних підрозділів у досліджуваному дисертантом регіоні в 1941-1945 роках є важливим ще й з огляду на загрози сучасної російсько-української війни, що точиться на Сході України.

В основі винесеної на обговорення спеціалізованої ради праці Андрія Миколайовича Терновського «Діяльність винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області в 1941-1945 роках» знаходиться самостійне, суворо документальне, оригінальне та глибоке дослідження, яке має *незаперечну актуальність, практичну та теоретичну значущість* в умовах відсутності комплексного аналізу зазначеної проблематики у даному регіоні.

У вступній частині роботи автор визначив мету та широке коло завдань і, на наш погляд, в цілому йому вдалося їх розв'язати у зазначених хронологічних і територіальних рамках.

Серед найважливіших аспектів *наукової новизни* обговорюваної дисертації можна вказати наступні:

- Постановка, комплексна та самостійна розробка історії винищувальних батальйонів на Дніпропетровщині під час Другої світової війни.
- Авторська спроба дослідити процес організації та військово-політичної підготовки батальйонів, висвітлити структуру, бойову та тилову діяльність під час оборонних боїв літа-осені 1941 р. у вказаному регіоні.
- Розкриття тилової роботи батальйонів, їх форм та ефективності після звільнення території Дніпропетровської області від гітлерівських окупаційних військ.
- З'ясування ролі винищувальних батальйонів в організації партизанських загонів Дніпропетровщини.
- Розширення джерельної бази досліджуваної проблеми за рахунок залучення до наукового обігу значного масиву неопублікованих архівних документів.

Структура дисертації, побудована на проблемних засадах, є збалансована, об'єднана внутрішньою логікою і дозволяє повністю охопити аспекти теми, що зазначені автором.

У *першому розділі* дисертації здобувач, за сформованою вже традицією, розглянув стан наукової розробки теми, джерельну базу та методологію власного дослідження. Проаналізувавши широке коло наукової літератури,

дисертант запропонував власну періодизацію з дослідження історії винищувальних батальйонів, критеріями якої слугували якісні та кількісні зміни стосовно вивчення зазначеної проблеми, зміни теоретико-методологічних підходів (с. 38). Автор підкреслює, що попри наявність значної кількості праць, що висвітлюють дану проблему, історія винищувальних батальйонів Дніпропетровщини залишається «фрагментарно вивченою», «тема знаходиться на початковому етапі дослідження» (с. 41).

Поставлені у роботі завдання здобувачеві вдалося розкрити за рахунок ретельного опрацювання ним солідного комплексу джерел, робота над якими ускладнювалась через їх розпорошеність по різних архівах та фондах. Працюючи над темою, автор виявив та ввів до наукового обігу документи 4 архівних установ (опрацьовано понад 400 справ зі 110 фондів двох центральних та двох обласних архівів України), що містять документи компартійного походження, документи НКВС-НКДБ, матеріали окупаційної влади, проаналізував збірники опублікованих документів, періодичну пресу часів німецької агресії, мемуарні джерела, спогади, свідчення учасників оборони Дніпропетровщини - бійців народного ополчення, винищувальних батальйонів та партизан, самотужки записав частину інтерв'ю з безпосередніми учасниками тих подій (с. 20, 41).

Другий розділ присвячений дослідженню організації, військово-політичної підготовки винищувальних батальйонів, тиловому й бойовому застосуванню на початку гітлерівської агресії та просування окупаційних військ у глиб Дніпропетровщини в період червня-жовтня 1941 року.

Дисертант відзначив, що створення винищувальних батальйонів стало необхідною відповіддю на диверсійну атаку з боку розвідувальних органів вермахту, які ще до початку війни з СРСР будували мережу шпигунів, які займались збором необхідно інформації про стан справ в економічній, військовій та політичній сферах СРСР (с. 49).

У роботі обґрунтовано зазначається, що «створення батальйонів стало новою справою», «перед війною утворення таких підрозділів не

практикувалось», тому «їх ефективність прямо пропорційно залежала від військової обстановки на фронті» (с. 54). Автор наводить чимало прикладів, що свідчать про недостатню підготовку командирів та бійців таких підрозділів в умовах нестачі часу, а деколи – їх некомпетентність, недостатню наявність озброєння у деяких підрозділах, але все ж робить висновок, що «навіть таке навчання в умовах війни мало велике значення», «у порівнянні з народним ополченням, яке формувалось поспіхом, винищувальні батальйони мали вищий рівень готовності до виконання завдань» (с. 74).

Дослідник зробив спробу довести, що діяльність винищувальних батальйонів себе виправдала у виконання функцій з охорони найважливіших стратегічних, державних та промислових об'єктів, підтримання громадського порядку у тилу, ліквідації ворожих диверсантів та шпигунів, відзначивши їх важливу роль у взаємодії з регулярними військовими частинами в обороні області з наближенням окупантів.

Окремий інтерес становить *третій розділ* - «Винищувальні батальйони під час нацистської окупації та після звільнення території від противника (кінець 1941 – травень 1945)», який присвячено висвітленню діяльності батальйонів у німецькому та радянському тилах. Здобувач цілком виправдано відзначає, що партизанський рух на Дніпропетровщині під час німецької окупації мав суттєві відмінності від інших регіонів, насамперед, через можливість вести активну діяльність лише у визначеній зоні, під прикриттям низки приток р. Дніпро, боліт, лісових масивів східніше м. Дніпропетровська (с. 108–109).

Дисертант чітко показує не тільки успішні дії партизанських загонів, але й розкриває чимало недоліків, насамперед, в організації. Так, А.М. Терновський доводить, що перетворення винищувальних батальйонів на партизанські групи та загони ускладнювалось через те, що багато керівників не мали належного досвіду організації таких підрозділів; частина бійців відсіювалась через неспроможність ведення партизанської боротьби та через те, що записувалась у такі підрозділи виключно через партійну дисципліну або з метою уникнення

призову до лав діючої армії; бійці та керівники різних рівнів намагалися не залишатись на окупованих територіях (с. 110).

Попри деякі успішні дії частини партизанських загонів під час німецької окупації, все ж узимку 1941–1942 років більшість партизанських загонів Дніпропетровської області були ліквідовані або розсіяні, чи припинили активну бойову діяльність з метою збереження структури і кадрів в умовах тотального німецькою терору (с. 132).

Окреме місце у роботі відводиться висвітленню оперативної роботи винищувальних батальйонів після вигнання німецьких окупантів та відновлення радянської влади. Дисертант зазначає, що умови відбудовного періоду позначились на відновленні винищувальних батальйонів, оскільки чисельність місцевого населення за період війни помітно зменшилась (с. 137).

На основі порівняльного аналізу автор наголошує, що повноваження цих підрозділів збільшились за рахунок контролю за використанням, переховуванням цивільним населенням трофейної зброї, що залишилась після війни. Автор робить висновок, що винищувальні батальйони внесли свій вклад у стабілізацію радянського тилу, який полягав у очистці від ворожих елементів і швидкому налагодженні мирного життя шляхом підтримки громадського порядку (с. 159).

Безперечно, винищувальні батальйони відіграли свою роль у відновлення довоєнного порядку. Проте, на нашу думку, поза увагою автора залишився той аспект, що така реквізиція «трофейного майна», «очистка від ворожих елементів» часто перетворювалась на ганебний грабунок населення, свавілля, що чинили окремі командири чи бійці таких підрозділів. Даний розділ не відображає жодним чином негативну роль винищувальних батальйонів НКВС у відновленні повоєнної хвилі комуністичного терору та у поборенні українського національно-визвольного руху, який у даному регіоні був широко представлений членами ОУН-б.

Не вдаючись до детального коментування загальних висновків і ключових авторських положень дисертаційного дослідження А.М. Тернов-

ського, відзначимо їх переважну обґрунтованість. Текст автореферату дисертації здобувача відображає основний зміст її рукопису, а його структура й обсяг відповідають встановленим вимогам.

Основні результати дисертаційного дослідження здобувача висвітлено у 16 публікаціях, що внесені до тексту автореферату. Серед них: статті у фахових вітчизняних та закордонних виданнях, у тому числі, що входять до міжнародних наукометричних баз; розділ у монографії; матеріали наукових конференцій, що висвітлюють основні сюжетні лінії та зміст дисертації у належному обсязі.

Наразі підкреслюючи наукові здобутки дисертанта, позитивні риси його праці, водночас необхідно відзначити деякі дискусійні питання та висловити до змісту дисертації окремі зауваження:

1. У вступі дисертації одним із завдань роботи є: «розкрити процес формування, *структуру* та військово-політичну підготовку винищувальних батальйонів, виявити фактори, що визначили необхідність їх створення» (с. 5). Натомість, у авторефераті пропущено слово «*структура*» (с. 2).

2. У вступі дисертації, автореферату ніяким чином не відображена коротка характеристика методологічної основи дослідження.

3. На с. 7 роботи дисертант розкриває «*особистий внесок, який полягає в самостійній постановці та вирішенні наукової проблеми діяльності винищувальних батальйонів, що дає змогу краще зрозуміти події, процеси, явища періоду війни в Дніпропетровській області* Виявлено та введено до наукового обігу понад 400 архівних справ і понад тисячі документів». На наш погляд, цю інформацію необхідно було б зазначити у новизні дисертації. Пункт 14 «Порядку присудження наукових ступенів» передбачає, що особистий внесок зазначається лише у випадку: «якщо у дисертації використано ідеї або розробки, що належать співавторам, разом з якими опубліковані наукові праці, здобувач повинен відзначити цей факт у дисертації та в авторефераті з обов'язковим зазначенням конкретного особистого внеску в такі праці або

розробки». Оскільки всі публікації А.М. Терновського виконані одноосібно, опонент не бачить доцільності у наявності цього елемента в його роботі.

4. Здобувач довільно вживає термін «радянсько-німецька» війна. Оскільки не Радянський Союз, а саме Німеччина розв'язала цю війну, була в ній агресором, то й називати її «радянсько-німецькою» є не зовсім науково коректним. Більш прийнятною виглядає назва «німецько-радянська війна».

5. Автор дисертації на с. 20 вказав на складність вивчення діяльності батальйонів, що полягає в обмеженому доступі до архівів силових структур, які здебільшого зосереджено у фондах архівосховищ Російської Федерації (Центральний архів МО РФ м. Подольськ, ФСБ, МВС). І це дійсно так. Проте, попри серйозну евристичну роботу автора з виявлення та введення у науковий обіг матеріалів з центральних та обласних архівів, автор, на жаль, не використав матеріали українських силових структур з ГДА МВС України (м. Київ), та УМВС України у Дніпропетровській області. Сучасне українське законодавство «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» зняло відповідні обмеження з вивчення даних документів ще понад рік тому.

6. Деяко дискусійними виглядають твердження автора, що «винищувальні батальйони являли собою серйозну силу на шляху ворожої агресії» (с. 99). Можна вести розмову про їх суттєву роль з охорони важливих об'єктів, боротьби у тилу з диверсантами, парашутистами і т.ін. Проте у повномасштабному бойовому протистоянні з вермахтом вони виявились малоефективними через слабку теоретичну, практичну та моральну підготовленість, оснащеність, загальну дезорганізацію у тилу, паніку, масового відступу Червоної армії тощо

7. На жаль, у роботі трапляються некоректні посилання на літературу або їх відсутність взагалі. Наприклад, аналізуючи працю одеських істориків М.Л. Михайлуци та Г.Х. Князимової (с. 16), здобувач у списку бібліографії за номером № 480 замість їх праці, яка насправді зазначена за № 473, вказує газетну статтю, яка належить Г. Дулі. Те ж стосується посилань і на джерела. Так, автор

дисертації однією з груп джерел вказує «...5) матеріали *окупаційної влади* [15–17; 45; 56 – 123; 400]» (с. 20). Проте справи, починаючи з № 60 по 121, – це справи радянських органів управління, що поновлювали свою діяльність після вигнання німецьких окупантів з Дніпропетровщини (с. 180–187). На с. 45, у посиланні на джерело під № 491, відсутня конкретна сторінка; те ж стосується і посилань за № 443а (с. 86), № 514 (с. 93). На с. 53, згадується вислів К. Рокосовського, але відсутнє посилання на джерело; на с. 109 міститься посилання «[537, арк. 147–151]», а у списку бібліографії вказано науковий журнал (с. 231).

8. Наявна розбіжність між списком джерел та літератури у дисертації та авторефераті. У дисертації у списку бібліографічних позицій зазначено 537 найменувань (с. 8), у вступі автореферату – 534 (с. 3).

9. Порядок нумерації джерел та літератури у дисертації місцями порушений. Наприклад, на с. 183 після джерела, що має № 88 йде одразу № 90; між № 90 і № 91 міститься фонд Р-2748, де вказана «спр. 3. Сведения о нанесенном ущербе, нанесенном немецкими оккупантами за 1941–1943 гг. на 26 арк.», проте вона не має свого порядкового номера; на с. 184 між № 97 і № 98 знаходяться три справи, що також не мають свого порядкового номера; на с. 201 після джерела за № 285 одразу йде джерело за № 287.

10. Опоненту не зрозуміло, чому здобувач у списку джерел № 399–400 розмістив понад 10 архівних справ в кожному з них, замість того, щоб розмістити їх окремо.

11. Оскільки робота слабо вчитана, у ній трапляються прикрі текстові помилки. Так, на с. 41 йдеться про те, що здобувачем «опрацьовано понад 400 справ, ПО фондів чотирьох архівів (двох *державних* та двох обласних)». Вочевидь, мова йде про два *центральні* та два обласні архіви. Крім того, замість слова «згодом» написано «згодам» (с. 51), замість слова «тактиці» – «тактиції» (с. 51) та ін. Крім того, у тексті дисертації трапляються русизми (с. 117).

12. Таблиці, розміщені у тексті (с. 143–145, 148, 152–154), бажано було б перенести у додатки.

13. Деяка частина прикінцевих висновків дисертації містить занадто детальну чисельну інформацію, до того ж, автор механічно її продублював з відповідних розділів та підрозділів. Наприклад, висновки містять такі текстові повтори:

фрагмент тексту (с. 41) «Складність вивчення діяльності винищувальних батальйонів Дніпропетровщини, особливо у перший рік війни, полягає у відсутності (знищенні) значної кількості документів, особливо фондів Державного архіву Дніпропетровської області. Цю прогалину заповнюють матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України» повторюється у висновках на с. 162;

фрагмент тексту (с. 58) «Домінуюча теза радянської історіографії – про переважаючу кількість членів комуністичної партії серед бійців – не має підстав. Членів КП(б)У серед бійців – 2 322 осіб, що становило 38,65 %; членів ВЛКСМ – 651 особа, відповідно у відсотковому відношенні це складало 10,8 %; безпартійних бійців налічувалося 3 034 осіб – 50,5 %..... На серпень 1941 р. на Дніпропетровщині налічувалося 30 винищувальних батальйонів з особовим складом 6 579 бійців, серед яких членів комуністичної партії та комсомолу – 1 236 осіб, що становило 18,78 % і відповідно 81,22 % безпартійних» міститься у висновках на с. 163;

фрагмент тексту (с. 99) «...Із 30 винищувальних батальйонів Дніпропетровської області до оборонних дій приступило 13 загонів, які стримали передові частини вермахту на декілька годин, а то і днів, що в умовах війни відіграло значну роль», міститься у висновках на с. 166.

фрагмент тексту (с. 159) «...Винищувальні батальйони Дніпропетровської області у 1943-1945 рр. виконали своє завдання, адже за даний період зусиллями батальйонів затримано понад 13 тисяч осіб. Серед них виявлено диверсантів, шпигунів, поліцейських, німецьких агентів – 518 осіб;

дезертирів Червоної армії та трудового фронту – 5 712 осіб; деструктивного елемента (дестабілізаторів тилу, провокаторів, кримінального елемента, мародерів, утікачів з місць ув'язнення) – 4 175 осіб та інших» повторюється у висновках с. 169.

Офіційний опонент свідомий того, що висловлені ним міркування не є незаперечними і частково мають дискусійний характер. Хочемо підкреслити, що висловлене не суттєво впливає на загальну високу оцінку представленого на захист дисертаційного дослідження, котре є самостійною, науково актуальною і суспільно значимою, завершеною працею, виконаною на належному науково-теоретичному рівні із застосуванням широкого комплексу джерел і спеціальної літератури.

Дисертація Терновського Андрія Миколайовича «Діяльність винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області в 1941–1945 роках» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. зі змінами, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р. та № 1159 від 30 грудня 2015 р., а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України.

Офіційний опонент –
кандидат історичних наук,
доцент кафедри етнології та спеціальних
історичних дисциплін Навчально-наукового
інституту історії, політології та права
Миколаївського національного університету
імені В.О. Сухомлинського

А.А. Погорелов

ОФІЦІЙНИЙ ПІДПИС
Погорелова А.А.
ЗАСВІДЧУЮ
в відділі кадрів МНУ
імені В.О. Сухомлинського
Дата 30.12.2016